

Leszámolás az utópiával

A figyelmes olvasó néhány oldal után rájöhethet arra, hogy a szöveg az idézetek és a közvetlenül rájuk irányuló kommentárok nélkül is folyamatosan olvasható. Ha a teljes szöveg inkább egy történeti anyag analízisét körvonalazza, a már említett sajátos - de megítélésem szerint föltétlenül indokolt - olvasási mód inkább ennek pusztán példázatszerűségét domborítja ki. Molnár Gusztáv legújabb könyvéhez fűzött megjegyzéseimben - az eredeti intenció elemzése nélkül - mindkét olvasatra támaszkodni óhajtok.

Molnár Gusztáv az úgynevezett Bretter-iskola egyik legtehetségesebb tagja, aki talán a legkorábban távolodott el dokumentálhatóan mesterének a gyakorlat filozófiáját /Gramsci/ megújítani kívánó radikalizmusától /Levél Bretter Györgyhöz, in: Az elmélet küszöbén, Bukarest 1976./.

Félreértések elkerülése végett: Molnár nem a radikalizmustól, hanem annak irányától, messianisztikus intoleranciájától vett korai búcsút. Röviden jellemezve az azóta eltelt évtizedet, számára ez a gyakorlat filozófiája hagyományos és kevésbé hagyományos előfeltevéseinek gondolatilag megküzdött elvetését, mint előítéletekkel való leszámolást jelentett. Ez az évtized Molnár Gusztávnak olyan találkozása a történelemmel, mely részint az említett előfeltevések rabjainak nemigen adatik meg, részint annak behizonyosodása, milyen visszavonhatatlan, taktikainak csak nagy jóindulattal nevezhető hibákat követnek el azokban a helyzetekben, amikor módjuk nyílik a politikai cselekvésre.

/Molnár Gusztáv beszélgetései az 1944-es kiugrás utáni Észak-Erdélyben vezető szerepet betöltő személyiségekkel máig kéziratban./ A szerző a társadalomban létező raduktív és produktív erők ellentétéről beszél a könyv egyik helyén. Az előbbiek az erőviszonyok konzerválására, az utóbbiak a "szabadság öncélúságának" érvényesítésére törekednek, el-

---

*Molnár Gusztáv: Ó, Anglia, Anglia... Esszé az angol forradalomról. Kriterion, Bukarest 1984.

lenszékben /40-41./ A kettő között ha azonosságot nem is, de kommunikációs lehetőséget teremt az, hogy mindkettő elfogadja a hatalom adott legitimációs bázisát, a produktív erők "mindössze" ennek maradéktalan érvényesítését kívánják. Ezzel szemben az utópikusknak nevezett ideológia hívei a legitimációs bázisnak a felzámolására törekednek a köz érdekének nevében, amiről már a francia forradalom kritikusai óta tudjuk, hogy legjobb esetben is csupán a többség érdekeit jelentheti. Molnár joggal figyelmeztet az abszolutisztikus hatalom újjászületésének veszélyeire, bár az, hogy eleddig minden adott történelmi helyzetben eg következett be, bizonyító erejű érvelés nélkül nem azonos azzal, hogy minden esetben szükségszerűen ennek kell bekövetkeznie.

Molnár esszéjének legnagyobb tétje a produktív erők történelmi létének felmutatása elméletileg megfogalmazott logikai létük után. Magyarán az, hogy létezik a hatalomnak olyan ideológiai alternatívája, mely azt az eleven társadalom érdekeit szem előtt tartva utasítja el, anélkül, hogy önmagát annak pontos égi másaként teremtené újjá.

A produktív erők létrejötte egyrészt feltételezi a politikai társadalom bizonyos elemeinek meglétét, másrészt egyik legjelentősebb erőfeszítésük annak kiteljesítésére irányul. A 17. századi Anglia politikai színpadát elemozve a szerző rámutat arra, hogy a forradalmat megelőző időben a szabadság társadalmi érvényesítésének, s ez nem más, mint a politikai - másképpen: civil - társadalom egyik meghatározó jegye, milyen komoly hagyományai voltak, s hogy végső soron maga a forradalom "csupán" azokat a hagyományokat aktualizálta, és teremtett megfelelő jogi-politikai garanciákat működésükhöz. Molnár itt a francia forradalom Edmund Burke által gyakorolt klasszikus kritikáját juttatja eszünkbe. Liberális bírálói szerint Burke a tradicionalizmus és a liberalizmus ellenérveit elegyítette megsemmisítő kritikájában, amikor a francia forradalommal az angolt állította szembe, mint jogtalant a jorossal. A már Hume által megfogalmazott álláspont szerint a társadalom felszabadítása nem

mehet végbe az adottságok figyelmen kívül hagyása nélkül. Burke azért vitatja el a francia forradalom jogosságát, mert az szerinte nem a már meglévő szabadságjogok kiteljesítése volt, mint az angoloknál, hanem egy történelmi tabula rasat teremtett, elvetve hagyományokat és adottságokat. Molnár érvelésében a liberális elvek torzítatlan érvényesítésének érdekében finomítani próbálja a fenti el-
lentmondást. Egyrészt nem teszi kérdéssé a francia forradalom jogosságát, viszont hangsúlyozza, hogy az végeredményben a politikai társadalom felszámolásához vezetett, s mint tudjuk, eszközeit nem a legfinomabbak közül válogatta; másrészt a tradicionalizmus védjét némiképpen semlegesíteni próbálja a produktív és az utópikus erők közötti megkülönböztetés bevezetésével. Az azonban egyértelműen kiderül, melyik a számára szimpatikusabb. Véleményem szerint inkább az okoz gondot, hogy ezt a kérdést nem tette vizsgálati tárgyává. A fentiek a szövegösszefüggések elemzéséből, s nem a szöveg kifejtett megfogalmazásaiból hámozhatók ki.

Némileg leegyszerűsítve a molnári képet, azt mondhatnók, politikai társadalom kialakulására ott van komoly esély, ahol ennek részint hagyományai vannak, részint pedig a politikai tényezők párbeszédének előfeltételei a hatalom racionális legitimizációja által biztosítottak. Egyetlen eszme sem legitimálhatja a hatalmat. "Legyen bármilyen nemes és tiszta is az eszme, nyilvánvaló, hogy végeredményben nem az eszme /mint abszolútum/ valósul meg a hatalomban, hanem a hatalom lesz abszolút - és legitim! - általa" /44./. Mindez kissé a Habermas és Offe által kidolgozott konszenzus-elméletre emlékezteti az olvasót, ám kérdéses, hogy ez akkor /a 17. században/ és ott /Angliában/ érvényes volt. A másik, és az előbbinél lényegesen fontosabb kérdés az, hogy milyen esélyei vannak - ha vannak egyáltalán - a politikai társadalom létrejövetelének a Molnár által kollíziós-nak nevezett társadalmakban?

Molnár Gusztáv egyik központi fogalma a kollíziós társadalom, jól illusztrálva Max Weber ideáltípus-elméletét, miszerint az ideáltípusok nem a valóság ábrázolásai, de irányt mutatnak az ábrázolásnak, nem hipotézisek, de meg-

s szabják a hipotézisalkotás irányát, nem a valóság leírásai, de szemléletessé teszik azt. Ezért inkább azt kérdezzük a szerzőtől, hogy mi ez, nem pedig azt, hogy hol van hazája. Szigorú történeti elemzés az általa példaként emlegetett keleteurópai társadalmakban is csupán mint azok, legfeljebb meghatározó, jegyét fogja kimutatni, anélkül, hogy tiszta - ideális - esetükkel találkozna. Mindez természetesen semmit sem von le heurisztikai értékéből, a recenzens Molnár Gusztáv elméletírói munkássága legfigyelemreméltóbb eredményének tartja, mindössze a félreértések veszélyére szeretne figyelmeztetni.

Kollíziós társadalom az, ahol a kollíziós helyzetek állandósulnak, ezért "a hatalomváltás egyben legitimizációs váltás is, tehát nem képzelhető el az adott jogi-politikai struktúra törése és végeredményben megsemmisülése nélkül"/31./ "Kollíziós helyzetek /vagy korszakok/ minden társadalomban előfordulhatnak", ezekben ellentétes szellemi és politikai értékek, illetve az ezeken alapuló értékválasztások konfrontálódnak, írja erre vonatkozóan Molnár /102./. Másutt arról beszél, hogy ahol kétfajta legitimitás ütközik, "az idő és történelem - bizonyos értelemben - teljesen megszűnik, pontosabban teljesen irreálissá válik" /uo./. A kollízió sajátos pozitívuma, hogy "kihívása sokszor rendkívüli szellemi és történelmi erőfeszítésekre készítheti az antinómiák bilincsei által fogvatartott társadalmakat, míg azok a társadalmak, melyeknek - egymással egybehangzó - alapvető értékei általánosan elfogadottak, nagyon sokszor ellaposodnak, el-lanyhulnak, és alig-alig látják önmagukat" /102./. Soha rosszabbat, sóhajt fel rezignáltan "az antinómiák bilincsei" által fogvatartott olvasó. Végül még egy idézet: "a kollíziós társadalmakban a szolgaság belső és külső fenntartói erősebbeknek bizonyultak és bizonyulnak a forradalom újból és újból nekigyürköző erőinél, arra azonban nem képesek, hogy a hatalmilag integrált társadalom autonóm politikai potencialitását, politikai társadalommá válásának történelmi lehetőségét is megszüntessék. Így a kollíziós helyzet /.../ társadalomforma permanens jellemzőjévé válik" /116./.

Röviden kb. ennyit tudunk meg a kollíziós társadalomról. Igen fontosnak tartom azt a mély történelmi belátásról tanu-

kodó megjegyzését a szerzőnek, ahol a kollíziós forma történelemnókliliségéről ír. Történelemről a szónak ebben az értelmezésében csakis ott beszélhetünk, ahol a társadalomnak, a politikai aspirációknak valamilyen mozgása regisztrálható. /Vö. Lévi-Strauss elméletével a hideg és a meleg társadalmakról./ Ebben a szempontra fültétlenül jogosnak tetozó értelmezésben történelemről olyan társadalmak esetében beszélhetünk, melyeknek megadatott a szabadság kiküzdésének lehetősége, és e lehetőség beteljesítésének hosszadalmas és folyamatos munkája. Hipotézisként is vitathatónak tartom viszont a szerző másik idézett megjegyzését a kollíziós társadalmak szellemi prosperálásáról. Nem vagyok meggyőződve arról, hogy az ilyen áron nyert prosperálás jó, s arról sem, hogy ez tényleg az. Mindez természetesen nem meggyőződés kérdése, elemzésnek kellene alátámasztania.

A könyv egészén érezni a néhol rejtett, néhol ki-mondott polemikus állásfoglalást a gyakorlat filozófiájával szemben, melyet Molnár a német történelemfilozófiai hagyomány szerves részének tekint. A vélemények összecsapásának jó példája a szabadság értelmezése. Molnár szerint a német filozófia szabadságmeghatározásai "vagy a gondolat feltétlenségében látták a szabadságot /s így nagyon jól össze tudták egyeztetni a valóságos szolgálattal/, vagy a történelmi fejlődés - alkímiához hasonlítható - dialektikájában. Ez utóbbi filozófiai opció, a maga ideológiai folytatásai révén valóban történelmi szerepet játszott: lehetővé tette, hogy a valóságos szolgálat valóságos szabadságként fogadtassa el önmagát. Az álvalóságot termelő un. objektív dialektika helyett az angolok inkább a vagy-vagy logikáját kedvelték. Vagy szabadság, vagy szolgálat. Ahol az egyik lehetséges, a másik lehetetlen" /106./. Azt hiszem, nem kétséges, melyiket preferálja a szerző. Egyrészt nyilván nem elégséges a szabadságnak evidenciaértéket tulajdonítani: ahhoz, hogy valóságossá tegyük, metafizikai státuszán túl, jogi-politikai státuszt is kell tulajdonítanunk neki. Másrészt az egyéni szabad-

sajátjogok bármiféle korlátozása minden esetben a szabadság korlátozását jelenti, minden esetben illegitim módon. A szabadság érzéki, mert érzékelhető valóság. Ahol zsarnokság van, ott zsarnokság van, átmenet nincs, igazolás még kevésbé. A szabadságnak ezt a fajtáját először az angol politikai filozófia fogalmazta meg, és többé-kevésbé ezt valósította meg elsőként az angol politikai társadalom. Ezt a szabadságfogalmat állítja szembe Molnár a német filozófiai hagyomány szabadságfogalmával. /Más kérdés az, hogy ezt a hagyományt nem lehet közvetlenül bűnössé nyilvánítani a történelemben megvalósuló zsarnoksáért -, ha úgy tetszik, szolgaságért. Ez legalább akkor hiba volna, mint az az igyekezet, amely az "ész trónfosztóiból" közvetlenül vezeti le Hitlert./

A szabadság érvényesítésén munkálkodó politikai társadalom "legfőbb hatalmi szerve", mondja Molnár, a parlament. Ennek "legitimitása immuens, amennyiben a társadalmat alkotó individuumok független együttműködését, autonóm közületté szerveződését fejezi ki, és ezáltal a társadalom akarataát képviseli" /30./. Mintegy zárójelben jegyzném meg itt - a kétféle olvasási mód indokoltságát alátámasztandó -, hogy a szerző fogalmazásmódja megejtően kétértelmű: a jelenidejű igék használatával mondatai egyaránt vonatkoztathatóak a korabeli Anglia politikai viszonyaira és a politikai viszonyokra általában. Molnár meggyőzően elemzi a parlament szerepét egy magát demokratikusnak - joggal - nevező társadalomban, egyetlen pillanatig sem téve kétségessé, hogy a társadalom érdekképviselőtének ennél jobb formáját nemigen tudja elképzelni. Politikai értékvalasztásai, gondoljunk csak az utópizmussal szembeni komoly aggályaira, amúgy is gátat szabnak a képzelet csapongásának a történelem terrénján belül, veszélyesnek minősítve azt. Molnár szabadelvű felhangokban bővelkedő történelem- és társadalomfilozófiai meggyőződése alapján azt a társadalmi formát tartja optimálisnak, melyben a hatalom racionálisan legitimált, alapvető értékeit tekintve konszenzus uralkodik a társadalmon belül munkálkodó különböző politikai csoportosulások között; ezek szuverén módon fogalmazhatják meg saját autonómiájukat, gyakorolhatják azt, és természetesen tiszteletben tartják az individuális szabadságjogokat stb.

Nem véletlen ezúttal sem, hogy optimális, és nem ideális társadalmi formát említettem; az utóbbi óhatatlanul a csapongó képzelet termékei közé sorolódik, s a történelem mindmáig nem hozta létre a képzelet csapongsának biztosítékait. Olyan társadalomról van szó tehát, amelyben Tocqueville találó megfogalmazása szerint "több lesz a hiba, de kevesebb a bűn".

Az Ó, Anglia, Anglia... számos eszmefuttatását, jelentős gondolatmenetét nem említettem még. Ezek közül hadd emeljek ki kettőt. Az egyiknek Locke az ihletője, de előfutárait a level-lerek ideológiájában leli meg Molnár: tulajdon és szabadság egymástól való elválaszthatatlanságáról van szó. "Nem lehetek más, mint önmaga fölötti tulajdonjogával élő individuum..." - idézi Overtont /117./ . A tulajdon védelme társadalmi érdek, persze csak akkor, ha a társadalmat nem arctalan kollektívumként, hanem egyének szabad társulásaként fogjuk föl. Aki nem rendelkezik tulajdonnal, az függ valakitől vagy valakiktől, s ha függ, már nem szabad. Ez természetesen nem kizárja, de feltételezi a társadalom föllépését a tulajdon túlságos koncentrálódása ellen, különös tekintettel arra, hogy végső soron ez is az /egyed/ tulajdon elvesztéséhez vezethet. Nem térek ki ennek az álláspontnak gyakorlati nehézségeire, főként azért nem, mert ez nem teszi kérdéssé elvi jogosságát.

A másik nem elemzett gondolat Rawls híres Theory of Justice-a óta újból különleges népszerűségnek örvend: a társadalom természetes állapotának gondolata ez. A természetes állapot fogalma maga is ideáltípus, elméleti modell, szövegi le a szerző, majd megkonstruálja azt. Gondolatmenetében hangsúlyozottan támaszkodik a történeti anyagra, az angol történelem korabeli önszemléletére és a már említett Overtonra. Azok számára, akik ismerik az idevágó elméleteket, ezek a passzusok nem hatnak az újdonság erejével, inkább a történeti anyag kezelése lesz fontossá.

Molnár Gusztáv esszéjét a társadalomról való elmélkedés egyik legjelentősebb példájának tartom a 80-as években született hasonló írások között. Szerzője méltó képviselője a közgondolkodás azon hagyományának, amelyet a magyar kultúrában Eötvös József, Jászi Oszkár és Bibó István neve fémjelmez. Annál szomorúbb az a tény, hogy honunkban jószerével hozzáférhetetlen könyvet kellett recenzálnom.